

CEMİYET TİPLERİ

Ar. Gör. Burhan BALOĞLU

Cemiyet tipleri; sosyolojinin temel kavramlarından ve sosyologların üzerinde durduğu konulardan biridir. Bünyeleri birbirinden farklı cemiyetleri ana özellikleri itibariyle bir sınıflandırmaya tabi tutmak, bazı müşterek özelliklerin bulunmasını gerektirmektedir. Bu özellikler; işbölümü, dayanışma, ekonomik ve sosyal gelişme seviyesi, üretim tekniği, (1) sosyal tabakalaşma, zihniyet, fiziki ve kültürel yapı (2) özellikleri ve cemiyet içindeki hakim eğilimler (3) olarak sayabiliriz.

Fakat daha önce konunun açıklık kazanabilmesi için genel anlamda bir cemiyet kavramı üzerinde durmamız gerekmektedir.

I - Cemiyet Nedir?

Başlıca özelliklerini bir araya toplayarak cemiyetin şöyle bir tarifini yapmamız mümkündür :

Cemiyet, sosyal münasebetler esasına dayanan karşılıklı yardım ve otoritenin gerekli olduğu, muamele ve usuller sistemi olup, bir teşkilat ağı içinde gruplaşmaya yolaçan, insan davranışını hem kontrol eden, hem de hürriyete kavuşturan bir sistemdir. Ayrıca cemiyette, devamlı bir değişme hali vardır (4).

Bu tarifi tahlilinden şu unsurlarla karşılaşırız :

Cemiyet sosyal münasebetler ağı olduğuna göre, sosyal münasebet ile ne denilmek isteniyor? Bu soruya sosyal münasebet

ile fiziki münasebet arasındaki farkı belirterek cevap vermemiz mümkündür. Kitap ile masa, dünya ile güneş arasında bir fiziki münasebet vardır. Bu sosyal münasebet değildir. Çünkü bu münasebette, ruhi şart eksiktir. "Münasebette bulunan taraflar birbirlerinin varlığından haberdar değildirler." O halde, karşılıklı haberdarlık unsurunun cemiyetin varlığı açısından gerekli olduğu anlaşılmaktadır.

Cemiyette biyolojik ve cinsî farklılığın yanında ilgi, kabiliyet ve kapasite farklılığı da vardır. Bunun sonucunda ise, işbölümü ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıklar insanların birbirleri ile yardımlaşmalarına yol açar. Ve cemiyetteki işbölümü bir bölünme değil bir yardımlaşma halini alır.

Cemiyetteki teşkilatlanmanın bir sonucu olarak insanlar, bir taraftan yardımlaşırken, diğer taraftan gruplaşmaktadırlar. Bu ise cemiyetin menfaatine zarar vermemek şartı ile insanın kendi menfaatini arama hürriyetinin yanında, kanunlara uygun meşru davranışlarda bulunmak suretiyle davranış hürriyetinin kısıtlanmasındır.

Son olarak sosyal şartların değişmesi ile ihtiyaçların ve menfaatlerin de daimi surette değişmekte olması, cemiyet dediğimiz bu münasebetler ağının bünyevi özelliklerinde bazı değişmelerin meydana gelmesi veya getirilmesi mecburiyeti ortaya çıkmaktadır (5).

II - Cemiyet Tipleri

Her cemiyet ve cemiyet tipi, birçok sebep ve saiklerin tesiri ile şekil ve bünye değiştirmektedir. Tabii ki söyleyeceğimiz ilk söz, sosyal hayatta sabit ve değişmez olarak herhangi bir cemiyet tipinin bulunmayacağıdır. Her sosyal müessese ve her sosyal olgu zamana ve şartlara göre tipini değiştirebilir. Nitekim tarih boyunca cemiyet tipleri de şartların değişmesi ile farklılık kazanmıştır. Fakat insan cemiyetlerinin şuurlu ve iradeli fertlerden meydana gelmesi ve çok daha karmaşık bünyeye sahip olmaları, cemiyetler hakkında yapılan sınıflandırmaları zorlaştırmaktadır (6). Ancak, cemiyetlerin bir tipten ötekine geçtikleri ve bir tipin içinde türlü özellikler göstermelerine rağmen, gerek şimdi, gerek geçmişteki cemiyetlerin uğradıkları değişiklikler, onları genel bir sınıflandırmaya tabi tutmamıza engel değildir.

Cemiyetin ilk tasnifini M. Ö. V. yüzyılda Hasta (Nizamsız ve Sağlam (Nizamlı) cemiyet şeklinde ilk defa Grekler yapmışlardır (7).

Comte "üç hal kanunu" ile üçlü bir sınıflandırma yapmış ve cemiyetleri olayların izah tarzına göre üç safhada incelemiştir (8).

- 1 - Teolojik
- 2 - Metafizik
- 3 - Pozitif

İbni Haldun da cemiyetleri "bedevilik" (göçebelik) ve "hazarilik" (yerleşik barış içinde şehir hayatı) şeklinde ikiye ayırmıştır.

1 - Göçebe cemiyetler; çobanlıkla geçinirler ve bir yere bağlanmazlar.

2 - Yerleşik cemiyetler; toplu ve devamlı bir arada yaşarlar. Zenaat ve ticaretle uğraşırlar, evlerde tezgâhlarda çalışırlar (9).

Uzviyetçi akım (x) taraftarlarından olan Spencer beşeri cemiyetlerin uzviyet olduğunu ileri sürmüştür.

Spencer nüfus hacmi, yaygın işbirliği, siyasi teşkilat yapısı, din adamlarının kendi aralarındaki hiyerarşisi ve sosyal tabakalaşma yapısına göre dört cemiyet tipi üzerinde durmuştur.

- 1 - Basit Cemiyetler
- 2 - Bileşik Cemiyetler
- 3 - İkili Bileşik Cemiyetler
- 4 - Üçlü Bileşik Cemiyetler

(x) Uzviyetçi görüşü savunanlar cemiyeti tıpkı uzviyet gibi inkişaf, olgunlaşma ve çöküntü kanunlarına tâbî, fertleri de cemiyetin hücreleri ve organları gibi kabul ederler. A. Kurtkan, Genel Sosyoloji, Divan Yayınları, Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık Koll. Şti. İstanbul, 1982, s. 51.

Bu tipler öncelikle büyüklük sırasına göre farklılaşmışlardır. İlk üç tipe, iptidai cemiyetler girmektedir. Bütün medeni cemiyetler ise dördüncü sınıfa dahil edilmektedir. Spencer'e göre eski Meksika, Asur İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Büyük Britanya, Fransa, Almanya, İtalya ve Rusya dördüncü gruba girmektedir. Spencer bu ayırım ile aslında savaşçı (militan) ve sanyai cemiyetleri olarak ikili bir ayırım yapmıştır (10).

Savaşçı cemiyetlerin ilk bakışta kuvvetli ve sağlam bir bün-yeye sahip oldukları akla gelebilir. Ancak, bu sadece dış görünüşten ibarettir. Buradaki birlik, toplum yapısından gelen sağlam bir birliğin ifadesi olmaktan ziyade, baskının yarattığı dış görünüşten ibarettir. Toplumun fertleri de, cebren bir arada tutulan insan kümesinden ibarettir.

Spencer'e göre sınıai cemiyetin durumu tamamıyla başkadır. Burada gerçek işbölümü sonucunda cemiyetin unsurları gittikçe çeşitleniyor, yeni sosyal müesseseler meydana geliyor. Böylece cemiyetin unsurları arasında serbest iradelerden kaynaklanan, kuvvetli bir iç bağlanış meydana geliyor (11). Bu ise, cemiyette gerçek anlamda kuvvetli bir iç dayanışmanın ortaya çıkmasını sağlıyor.

Spencer ayrıca, sekiz toplum tipinden meydana gelen bir bileşik sınıflandırma şekil üzerinde de durmuştur (12).

Hobhouse, insanlığın entellektüel gelişme safhasına göre, beşli bir sınıflandırma yapmıştır.

1 - Mantiğa dayanan düşünce yapılarının gelişmesi (ilkel toplumlarda)

2 - Bilim-benzeri düşünce safhası (Doğuda)

3 - Düşünce safhasına geçiş (Doğuda)

4 - Tenkitçi ve sistemli düşünce safhası (Greklerde)

5 - Modern ilmin temsil ettiği deneye dayanan kurgu safhası

Daha sonra Hobhouse, sosyal müesseseler (teşkilatlanma şekilleri, aile, mülkiyet ve sosyal tabakalaşma) ile yukarıdaki gelişme safhaları arasında irtibat kurmaya çalışmıştır. Hobhouse ayrıca, ilkel toplumların ekonomik seviyelerine ve cemiyetlerin bütünleşmelerine göre iki sınıflandırma daha teklif etmiştir. Bu son sınıflandırmasında Hobhouse cemiyeti;

- 1 - Akrabalığa dayanan
- 2 - Otoriteye dayanan
- 3 - Yurttaşlığa dayanan olmak üzere üç ayrı grupta ele alınmıştır (13).

Farabî, cemiyetleri "kendine yeten" ve "yetmeyen" olarak iki sınıfta ele almıştır. Ve daha sonra onları kendi içlerinde büyük, orta ve küçük diye ikinci derecede sınıflandırmaya tâbi tutmuştur (14).

Farabî, cemiyetlerin yıkılmasına sebep olan faktörleri sadece ahlâkî açıdan ele almanın doğru olmayacağını, bunun yanında cemiyetlerin içinde yayılmış olan yanlış fikir ve zararlı inançların etkisinin ihmal edilmemesi gerektiğini zamanımızdan yaklaşık bin yıl önce söylemiştir (15). O'na göre sağlam bir ideoloji cemiyetleri yükseltebileceği gibi zararlı ideolojiler de cemiyetleri uçurum kenarına getirebilmektedir.

Tönnies ise "cemaat" ve "cemiyet" ayrımını yapmaktadır. Durkheim'in aksine cemaatte sıcak ve samimi sosyal münasebetlere dayanan "organik dayanışma" cemiyette ise "mekanik dayanışma" görülmektedir.

1 - Cemaat; günün büyük kısmını bir arada geçiren, örf ve adetleri aynı olan, tabii ve sosyal çevrenin baskısıyla birbirine kaynaşmış, "biz" şuurunun ve dayanışmanın kuvvetli olduğu fertlerden meydana gelmektedir (16). Cemaat sosyal düzenin ilk şekli olup gelişme alanı bulmuştur. Ancak bugün ender rastlanabilen bir sosyal yapı şeklindedir (17).

2 - Cemiyet ise, menfaate dayanan ve "ben" duygusunun yaygın olduğu fertlerden kurulmuş olan bir topluluktur (18). Cemiyette işbölümü artmış, uzvi dayanışma, yerini mekanik dayanışmaya bırakmış, şehirleşme ve sanayileşme başlamıştır.

Tönnies sosyolojinin bir çeşit karışımı olan Vierkondt, Ferdîyetçilik ile toplumsuluk arasında iki cemiyet tipi meydana getirmiştir.

1 - Sınıfsız ve iktidarsız cemaatler; bunlar ilkel kabilelerde görülür. Genz ruhu hakimdir.

2 - Modern cemiyetler; genz ahlakının karşıtını meydana getirir (19).

Le Play ise sağlam aile messesesine cemiyet hayatında byk nem vermiştir. Sağlam cemiyetlerin ancak sağlam aile tarafından kurulabileceğini savunmuştur (20).

İlk defa esaslı bir cemiyet sınıflaması Le Play tarafından yapılmıştır. Le Play cemiyetleri ikiye ayırmıştır.

1 - Communautaire cemiyetler; ferdin cemaat tarafından mas edildiği ve gelişmesine imkan verilmediği cemiyetlerdir.

2 - Particulariste cemiyetler; ferdin gelişmesine imkan veren ve bunu hazırlayan cemiyetlerdir.

Buradan birincisinde, ferdi iradenin cemaat hesabına silindiği, cemiyetin yukarıdan aşağıya doğru inen bir otorite, bir cemaat ruhu tarafından mas edildiği, ikincisinde ise cemiyetin aşağıdan yukarıya doğru gelişen faaliyetleri ile birlikte kazandığı ve sosyal birliğin doğduğu grş anlaşılmaktadır (21). Le Play'a gre, maddi ve manevi huzuru olan cemiyetlerde tabii denge her zaman kurulabilmektedir (22).

Le Play'nin fikirlerine sadık kalan ancak, ailenin cemiyet hakkında tek başına bir fikir veremeyeceğini syleyen E. Demolins'in başlıca altı tip cemiyet sınıflaması yaptığı grlmektedir.

1 - Cemaati cemiyetler

a - Cemaati-sabit olanlar

b - Cemaati-gayri sabit olanlar

c - Cemaati-sarsılmış olanlar

2 - Hususiyeti cemiyetler

a - Hususiyeti-taslak halinde olanlar

b - Hususiyeti-sarsılmış olanlar

c - Hususiyeti-gelişmiş olanlar

Sosyal ilimcilere gre bu iki ana cemiyet tipi iki kıt'anın coğrafi zelliklerini yansıtılmaktadır (23).

Bütün insanlık tarihini, bir sınıf mücadeleleri tarihinden ibaret gören Marx, insan tekamülünü beş safha halinde "iptidai, kölelik, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm (komünizm)" ele almıştır (24).

1 - İptidai : İnsanlığın başlangıcı olan sınıfsız dönemdir.

2 - Kölelik : Üretim tekniğinin yavaş yavaş gelişmeye başladığı dönemdir. Marx'a göre üretim araçlarını ellerinde bulunduranlar başkalarının emeklerinden faydalanarak onları bu dönemde istismar etmişler ve böylece kölelik devri başlamıştır.

3 - Feodalizm : Ortaçağ Avrupasına ait bir mülkiyet düzenidir. Esirlerin yerini sertleştirilmiş küçük köylü sınıfı almıştır. Kalfa ve çırakların emeklerinden faydalanan küçük sanayii bu safhada doğmuştur.

4 - Kapitalizm : Sermayenin, üretim araçlarının aşırı derecede zenginleşen küçük bir azınlığın eline geçtiği safhadır.

5 - Sosyalizm (Komünizm) : Üretim araçlarının kapitalistlerden alınıp topluma mal edildiği ve sınıfsız bir cemiyete geçildiği safhadır (25).

Marx, daha sonra Asya ülkeleri için küçük üretim birimlerinden meydana gelen, tarıma dayalı ekonomi içinde, merkezi idare ile yönetilen "Asya Tipi Üretim Tarzı"nı sistemine dahil etmiştir (26).

Marxizmin yeni bir tefsirini yapan Lenin'e göre ise sadece cemiyetler içinde sınıf mücadelesi yoktur. Cemiyetler arasında da sınıf mücadelesi vardır. O'na göre emperyalizmin doğması cemiyetleri iki kısma ayırmıştır.

1 - Kapitalist ve emperyalist cemiyetler

2 - Pre-Kapitalist veya müstemleke olan veya olma tehlikesinde bulunan cemiyetler (27).

Böylece yalnız bir cemiyet içinde kısmî nitelikte kalan mücadele böylece beynelmil bir kimliğe girerek daha geniş bir nitelik kazanmıştır.

Cemiyetin bir sınıf olmadığını söyleyen Max Weber, fertlerden ayrı bir cemiyet de düşünmemektedir. Weber'e göre fertle-

rin aralarındaki münasebetler ve düşünceler onların zihinlerinde bir "ideal hayat" tarzı doğurur. İşte bu hayat "ideal tip"tir. Bu tiplerin temeli, yaşama şartları, üretim şartları ve yaşama vasıtalarıdır. Site, imparatorluk, millet, birer ideal tiptir (28). Demek ki Weber cemiyetin tipini cemiyetin esası olan "ideal tip" düşüncesinden almaktadır. Yani bir taraftan sosyal olayları diğer tabiat olaylarından ayrı düşünmüyor. Bir taraftan da bu olayları ilmi sayılabilecek metodla araştırıyor (29).

Max Weber, farklı toplum tiplerinin "saf" durumlarını ideal cemiyet tipi olarak ele almıştır. Aslında ideal olan bu cemiyet tipleri, gerçek toplumları yansıtmamaktadır. Bu gerçek cemiyetlerin incelenmesinde ve irdelenmesinde kullanılmaktadır (30).

Ferdî şurdan ayrı olarak bir cemiyet şuurunun mevcut olduğunu ve bunun bazı özelliklere sahip olduğunu savunan Durkheim dörtlü bir cemiyet sınıflaması yapmıştır (31).

1 - Basit Toplumlar (Horde=aşiretler); içerisinde kendisinden daha ilkel başka hiç bir izi taşımayan bir yapıdır. Durkheim bu şekilde bir cemiyeti bulmanın güç olduğunu söyler.

2 - Çok Parçalı Basit Cemiyetler; Avustralya kabilelerini buna örnek vermektedir.

3 - Basit Surette Mürekkep Çok Parçalı Cemiyetler; Aşiret federasyonları böyle cemiyetlerdir. Roma medeniyetini doğuran üç ilkel aşiret bu sınıflamaya dahildir.

4 - İki Kat Mürekkep Çok Parçalı Cemiyetler; üçüncü sınıfa giren cemiyetlerin kaynaşma ve birleşmesinden meydana gelmiş cemiyetlerdir. Cermen aşiretleri buna bir örnektir (33).

Sorokin'e göre ise cemiyet grup halinde toplanmış veya bütünleşmiş olan fertlerin toplamından daha farklıdır. İlk defa bir araya gelmiş fertler mekanik olarak kaynaşmışlardır. Şartlar onları mekanik olarak bir arada bulunmaya zorlamıştır. Ancak hareketli bir sosyal sistemin meydana gelmesi fertleri milli fonksiyonel bir gerçek haline getirmesi ile mümkündür. Bu milli fonksiyonel münasebette her fert başka ferdin hem sebebi, hem de fonksiyonu olacaktır (34).

Z. Gökalp, cemiyetleri; (taksimi âmali) işlerinde ihtisaslaşmış olan fertlerin çokluğu ve toplumun bu fertlere verdiği değer açısından ele almış ve iki sınıfa ayırmıştır.

1 - Kıta'vî (parçalı) cemiyetler: Bu çeşit cemiyetlerde yalnız müşterek duygu vardır. Henüz işbölümü yeterli düzeye gelmemiştir.

2 - Müteazzî (organize) cemiyetler: Müşterek duygudan (müşterek vicdan) başka işbölümü ve onun sonucunda da ihtislaşma meydana gelmiştir. İnkılâplarda bu tür cemiyetlerde gerçekteleşmektedir.

Z. Gökalp'e göre, bizde uzmanlaşmanın azlığı ve genel bilgiye daha çok değer verilmesi yüzünden en yüksek ideallere atıldığımız ve en köklü inkılapları yapmak cesaretini gösterdiğimiz halde bile her işin uzmanını bulamadığımız için, uygulamada çabuk ve hatasız olamamaktayız (35).

Günümüz sosyologlarından hocamız Prof. Dr. Amiran Kurtkan fert ve cemiyet bütünleşmesinden hareket ederek cemiyet tasnifini iki açıdan ele almıştır.

1 - Fert ve cemiyet hedeflerini uzlaştırmada başarılı olmuş cemiyetler: Bu çeşit cemiyetler realitede her zaman rastlanmayan ideal cemiyetlerdir. Nüfusun büyük kısmı önemli konular karşısında fikri beraberliği (consensus) sağlamışlardır. Fertler toplum menfaatini şahsî çıkarlarına tercih etmektedirler. Ayrıca bu türlü cemiyetlerde (consensus) derecesi reformları sağlam bir temele oturabilecek kadar yüksektir.

2 - Fert ve cemiyet hedeflerini uzlaştırmada kısmen başarılı olmuş cemiyetler: Bu tip cemiyetlerin en başarısız tipi, ya tesadüfen ya da dıştan meydana gelen bir baskı ile bir araya gelmişlerdir. Böyle cemiyetlerde fikri bütünlük (consensus) mevcut değildir. Fertlerin büyük kısmı belirli bir şahsiyet tipinin ana vasıflarına sahip değildir.

Ancak ferdin ve cemiyetin hedeflerinde uzlaşmada en fazla başarılı olmuş cemiyetlerde bile insan, cemiyetin talep ettiği ortak şahsiyet tipini bir dereceye kadar kendi temayüllerinden ayrı bulabilir. Fakat cemiyetlerin hiç birinde bütünleşme tam değildir; insanların çok defa cemiyetin baskısından kurtulmayı arzu ettikleri pek çok hususlar vardır (36).

Buraya kadar ki anlatılanlardan şu sonuçları çıkartabiliriz. Hiç bir cemiyet hareketsiz, (statik) değildir. Her cemiyet az veya çok bir dinamizm ve değişme içerisindedir. Ancak değişimin derecesi zamana ve cemiyetten cemiyete farklılık gösterebi-

lır. Fakat tamamen durgun cemiyet hemen hemen hiç bir yerde göze çarpmaz. Buna rağmen sosyologlar cemiyetleri statik olarak düşünmeyi ve cemiyetin yapısını tanımayı adet haline getirmişlerdir. Böylece cemiyetler sosyal tabakalaşmaya durumları, kapalı cemaatlerin cemiyetle olan fonksiyonel ve kültürel bütünleşmeleri, hâkim görüşlerin cemiyet üzerindeki etkileri ve daha bir çok özellikleri ile incelenebilmektedirler.

Artık günümüzde ekonomik gelişme seviyesine göre; gelişmiş, az gelişmiş ülkeler şeklinde bir ayırım yapılabileceği gibi, çoğulcu çağdaş yaklaşımla; "geleneksel yapıda, geleneksel yapıdan çıkmış, sanayi öncesi, sanayi geçiş safhasında, sanayi toplumu, ileri sanayi toplumu şeklinde tasnifler yapmakta mümkündür (37).

KAYNAKLAR

- 1) M. Eröz, İktisat Sosyolojisine Başlangıç, İktisat Fakültesi Yayını, No. 385, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1977, s. 51.
- 2) M. E. Erkal, Sosyoloji (Toplumbilim), Filiz Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 129.
- 3) G. Kessler, Sosyolojiye Başlangıç, Çev. Z. F. Fındıkoğlu, İ. Ü. İşletme Fakültesi, İşletme İktisadi Enstitüsü Yayınları, No. 8, İstanbul, 1952, s. 159.
- 4) R. M. Maclver ve Charles H. Page, Cemiyet I. Cilt, Çev. A. Kurtkan, Milli Eğitim Basımevi, 1000 Temel Eser, No. 2, İstanbul, 1969, s. 9.
- 5) A. Kurtkan, Genel Sosyoloji, Divan Yayınları, Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık Koll. Şti., İstanbul, 1982, s. 4-6.
- 6) H. Z. Ülken, Sosyolojiye Giriş, İ. Ü. Yayınları, Üçler Basımevi, İstanbul, 1947, s. 64.
- 7) M. Eröz, a.g.e., s. 50.
- 8) T. B. Bottomore, Toplumbilim, Çev. Ü. Oskay, Beta Basım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1985, s. 118.
- 9) İbni Haldun, Mukaddime I, Çev. T. Dursun, Onur Yayınları, Ankara, 1977, s. 293-295.
- 10) T. B. Bottomore, a.g.e., s. 118.
- 11) Hans Freyer, İçtimai Nazariyeler Tarihi, Çev. ve Yazan (Ekler): T. Çağatay, A. Ü. Yayınları, Ankara, 1977, s. 59-60.
- 12) T. B. Bottomore, a.g.e., s. 118.
- 13) T. B. Bottomore, a.g.e., s. 119.
- 14) M. Eröz, a.g.e., s. 54.

- 15) S. M. Arsal, "Farabî'nin Hukuk felsefesi", Hukuk Fakültesi Mecmuası, Sayı 3-4, İstanbul, 1945, s. 627-633.
- 16) A. Kurtkan, Genel Sosyoloji, s. 6-12.
- 17) Hans Freyer, a.g.e., s. 100.
- 18) A. Kurtkan, Genel Sosyoloji, s. 4-6.
- 19) H. Z. Ülken, İçtimai Doktrinler Tarihi, İ. Ü. Yayını, No. 148, Yeni Devir Basımevi, İstanbul, 1941, s. 276.
- 20) Z. F. Fındıkoğlu, İçtimaiyat, II. Cild, Metodoloji Nazariyeleri, İktisat Fakültesi Yayını, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1961, s. 315.
- 21) H. Z. Ülken, Sosyolojiye Giriş, s. 65-66.
- 22) Z. F. Fındıkoğlu, a.g.e., s. 315.
- 23) Z. F. Fındıkoğlu, a.g.e., s. 315.
- 24) M. Eröz, a.g.e., s. 53.
- 25) B. Ulutan, Marxizm ve Leninizm, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 133-147.
- 26) I. B. Bottomore, a.g.e., s. 121.
- 27) H. Z. Ülken, İçtimai Doktrinler Tarihi, s. 314.
- 28) H. Z. Ülken, İçtimai Doktrinler Tarihi, s. 326.
- 29) H. Z. Ülken, İçtimai Doktrinler Tarihi, s. 323.
- 30) I. B. Bottomore, a.g.e., s. 121, 122.
- 31) A. Kurtkan, Genel Sosyoloji, s. 71.
- 32) I. B. Bottomore, a.g.e., s. 118.
- 33) M. Eröz, a.g.e., s. 52.
- 34) A. Kurtkan, Sosyal İlimler Metodolojisi, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayını, No. 423, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 183-189, 145-149.
- 35) A. N. Göksel, (Derleyen), Ziya Gökalp Diyor Ki..., Ahmet Halit Kitabevi, Şaka Matbaası, İstanbul, 1950, s. 96-98.
- 36) A. Kurtkan, fert ve Topluluk İlişkileri Bakımından Şahsiyet ve Cemiyet Tipolojisi, İ. Ü. İktisat Fakültesi, Fındıkoğlu Armağanı'ndan Ayrı BASIM, İstanbul, 1977, s. 168, 169.
- 37) M. E. Erkal, a.g.e., s. 129.